

Studium interwencji

Tytuł interwencji: Umiejętność budowania wrażliwego międzykulturowo sposobu komunikowania się z rodzicem dziecka z doświadczeniem migracji

Poziom interwencji:

oddziaływanie na nauczycieli, oddziaływanie na rodziców

Etap edukacyjny:

przedszkole, szkoła podstawowa, szkoła ponadpodstawowa

Kategoria interwencji:

interwencja diagnostyczna, interwencja w sytuacjach kryzysowych, interwencja szkoleniowa (kierowana do nauczycieli danej szkoły)

Problem:

W kontekście edukacji dzieci z doświadczeniem migracji często wyzwaniem jest efektywna komunikacja między nauczycielem a rodzicem. Różnice kulturowe, językowe i brak wzajemnego zrozumienia mogą utrudniać wymianę istotnych informacji dotyczących edukacji dziecka (Brotto, Huber et al., 2014). Współpraca nauczyciela i rodzica warunkowana jest wzajemnym zrozumieniem intencji wychowawczych w stosunku do ucznia, a nieporozumienia mogą być funkcją tychże odmienności. Jednym z nich jest brak znajomości, lub ograniczona znajomość, języka szkoły. Innym jest niezrozumienie swojej roli jako rodzica współpracującego z nauczycielem, a jeszcze innym odmienne tożsamościowe potrzeby ucznia, które rodzic podziela i nie rozumie, dlaczego nie są realizowane w szkole. Regularna

komunikacja i spotkania mają na celu budowanie zaufania, współpracy i efektywnej komunikacji między nauczycielem a rodzicem dziecka z doświadczeniem migracji. To umożliwia lepsze zrozumienie potrzeb dziecka, wsparcie w osiąganiu celów edukacyjnych oraz szybką reakcję na ewentualne problemy czy trudności, z jakimi może się spotkać dziecko w szkole.

Cele:

1. Rozwijanie wrażliwości międzykulturowej nauczyciela.

Celem warsztatów jest wykształcenie postawy ciekawości odmienności kulturowej rodzica. Obejmuje ona coraz głębsze rozumienie sytuacji rodzica z doświadczeniem migracji i tym samym rozbudzanie ciekawości i wyjątkowości konkretnych przypadków rodziców. Nauczyciel rozwija coraz bardziej złożone hipotezy dotyczące rzeczywistości komunikacyjnej w kontekście pracy z rodzicami z doświadczeniem migracji, a także stawia hipotezy wykraczające poza to, co widzi własnymi oczami, aby lepiej rozumieć i komunikować się z rodzicami imigrantami. W ramach warsztatów prowadzący omówi znaczenie rozumienia kontekstu kulturowego dla porozumienia między rodzicem i nauczycielem, zaprezentuje idee komunikacji wrażliwej międzykulturowo oraz omówi jej założenia i kluczowe elementy (np. stereotyp kulturowy i społeczny, „bogaty punkt”).

2. Nabywanie kompetencji w zakresie prowadzenia rozmowy wrażliwej międzykulturowo poprzez autoewaluację nauczyciela.

W ramach warsztatów nauczyciele będą mieli okazję do zapoznania się ze strategiami autoewaluacji dotyczącymi podejmowanych rozmów z rodzicami dzieci doświadczających migracji. Z założenia regularne spotkania warsztatowe umożliwią prowadzenie samooceny przy użyciu „Kart Samooceny Komunikacji z Rodzicami”, co może zachęcić uczestników do systematycznej i rzetelnej refleksji na temat przebiegu spotkań z rodzicami oraz pozwolić na planowanie dalszych działań i własnego rozwoju. Podsumowaniem takich regularnych autorefleksji będzie wypełnienie „Dossier – Ankiety Zmian”. W niej nauczyciel zapisuje fakty o własnym rozwoju. Zestawienia i świadomość rzeczy, których się nauczył pozwalają mu na zbudowanie samoświadomościowego resume działań, które podejmował

w czasie trwania warsztatów. Refleksja samooceny oscyluje wokół pytań: Co zauważyła/zauważył jako „dziwny fakt” w rozmowie? Dlaczego zareagowała/zareagował tak, a nie „jak zwykle”? Jaka jest wartość podejmowanych przez nią/niego działań?

Uzupełnianie kart samooceny i obserwowanie zmian wprowadzanych w komunikację z rodzicami oraz możliwość omówienia napotykaných trudności i sposobów na ich rozwiązywanie z innymi uczestnikami warsztatu daje okazję do rozwoju kompetencji w zakresie wrażliwej międzykulturowo komunikacji. Cel warsztatów (podejmowanej interwencji) zostaje osiągnięty, kiedy przyczynia się do osiągnięcia porozumienia z rodzicami dzieci z doświadczeniem migracji oraz pośrednio wpływa na lepsze wyniki szkolne uczniów.

3. Rozwijanie umiejętności posługiwania się techniką Rozmowy Skoncentrowanej na Rozwiązaniach (PSR).

Jednym z elementów warsztatów, uwzględnionych również w kartach samooceny nauczyciela, jest rozwijanie umiejętności posługiwania się zasadami Rozmowy Skoncentrowanej na Rozwiązaniach. W trakcie warsztatów prowadzący zaprezentuje idee Rozmowy Skoncentrowanej na Rozwiązaniach i wyjaśni, jak zastosować te założenia, aby uwzględnić je w czasie spotkań z rodzicami. Jednym z elementów techniki PSR jest uwzględnienie w rozwiązywaniu problemu odmienności kulturowej rodziców i ucznia. Dzięki temu rodzic uświadamia sobie potrzebę zmian zachowania, podejmuje aktywność w kierunku zmiany, umie wyrazić sens swojego stanowiska. Staje się to mocną stroną w porozumieniu i pozwala budować mu rozwiązanie problemu, a nie stanowi bariery.

Przykładem takiej strategii rozmowy wrażliwej międzykulturowo może być rozwiązywanie problemu odmiennie rozumianego zachowania komunikacyjnego: „galowy ubiór na apel szkolny”. W tradycji (komunikacji) polskiej szkoły jest to biała bluzka i granatowa spódnica. Tymczasem w tradycji (komunikacji) ukraińskiej jest to wyszywanka (zdobiona haftem bluzka). Po pierwsze rodzic słysząc „strój galowy” ma na myśli strój ze swojego zestawu komunikacyjnego. Dla budowania wspólnoty i relacji warto

rozważyć jako aprobowaną odmienność zachowania (wyszywanka vs bluzka) niż instruować, że prawidłowa jest biała bluzka.

Zgodnie z założeniami Technika Rozmowy Skoncentrowanej na Rozwiązaniach pozwala na rozwiązanie problemu sposobami, które rozumie i akceptuje rodzic. Opiera się o specyficzne zasady komunikowania się, które:

- a) fokusują rozmawiających na rozwiązaniu – nie przyczyna, a konstruktywne rozwiązanie jest jak soczewka skupiająca uwagę rozmawiających;
- b) zakładają przyjęcie pozytywnego i przyszłościowego punktu widzenia, rozmawiający poszukują pozytywnych aspektów i możliwości rozwoju – rozmowa staje się optymistyczna i motywująca;
- c) prowokują nauczyciela do aktywnego słuchania i zadawania pytań, które pomagają kierować rozmowę w kierunku rozwiązań; ważne jest zrozumienie perspektywy rodzica i motywowanie go w sposób, który rozumie i akceptuje;
- d) wzmacniają znaczenie i rolę rodzica w rozwiązywaniu problemu, pomagając mu odnaleźć własne zasoby i umiejętności potrzebne do radzenia sobie z trudnościami; nauczyciel kieruje rodzica ku odkrywaniu jego mocnych stron;
- e) w rozmowie ważne są konkretne działania, które można podjąć, aby osiągnąć zamierzone cele, rozmowa koncentruje się na praktycznych „krokach do przodu”.

Kluczowa w technice Rozmowy Skoncentrowanej na Rozwiązaniach jest też zasada „małych kroków”. Uczymy się optymalizowania oczekiwań, tak by zachować kontakt i otwartość na współpracę. Bazuje ona na założeniu, że zasoby niezbędne do zmiany są również w rękach rodzica. Rodzic jest motywowany w rozmowie do podejmowania działań w kierunku pożądanej zmiany, ale w zakresie, jaki rozumie i aprobuje. Kieruje się wewnętrzną motywacją, a nie jest przekonywany do podjęcia działania.

4. Rozwijanie umiejętności innowacyjnego kontaktowania się z rodzicem dziecka z doświadczeniem migracji. Rozwiązanie konkretnego problemu, czy inaczej: budowania porozumienia z rodzicem dziecka z doświadczeniem migracji

wymaga od nauczyciela innowacyjnego podejścia w komunikowaniu się. Świadomość odmienności społeczno-kulturowych, wpływających na interpretację zachowań, daje możliwość zbudowania w nauczycielu przekonania o istniejących zasobach w rodzicach, które uruchomione pozwolą na pożądane zmiany. W związku z tym nauczyciel musi być kreatywny i elastyczny, aby skutecznie radzić sobie z tymi wyzwaniami. Realizacja tego celu odbywa się przede wszystkim przez uruchomienie niestandardowych zachowań komunikacyjnych, jak np. komunikowanie się przez komunikatory; za pośrednictwem tłumacza; ze słownikiem; modelowanie, przykład jako informacja itp.

Ogólny opis interwencji:

Interwencja skupia się wokół problemów komunikowania się rodzica i nauczyciela. Polega na przeprowadzeniu warsztatów, w ramach których nauczyciele spotykają się w małej grupie, regularnie w ciągu roku szkolnego, zapoznając z ideą komunikacji wrażliwej międzykulturowo oraz uczą się wdrażać jej zasady do własnej praktyki zawodowej.

W toku spotkań z prowadzącym warsztaty nauczyciele budują świadomość wagi i znaczenia różnicy kulturowej, ujawniającej się w niezrozumiałym dla nich zachowaniu rodzica i uczą się, jak budować kontakt. Poprzez wzajemne dyskusje i omawianie trudności, z jakimi spotkali się uczestnicy warsztatów, rozwijają swoją wrażliwość międzykulturową oraz uczą się, jak reagować w sytuacji nieporozumień. W ramach warsztatu uwzględnione są też elementy techniki Rozmowy Skierowanej na Rozwiązanie (Klimkowska, 2021), a nauczyciele biorący udział w warsztatach mają możliwość doskonalenia swoich umiejętności komunikowania się tak, aby budować relację z rodzicem, a różnicę kulturową ujmować jako zasób, wykorzystywany dla rozwiązania problemów edukacyjnych dziecka.

Nauczyciele biorący udział w warsztatach rozwijają swoje kompetencje w zakresie rozmowy wrażliwej międzykulturowo. Jest to sprawność uwzględniania czynnika różnicy kulturowej w komunikowaniu się. Związana jest ona przede wszystkim z umiejętnością budowania tzw. „bogatego punktu” (Agar, 1994), który jest źródłem dla zrozumienia różnicy. „Bogaty punkt” w rozmowie to sytuacja komunikacyjna,

kiedy pojawia się kłopot ze zrozumieniem intencji rozmówcy wynikający z niezrozumienia jego komunikatu w kontekście własnych doświadczeń kulturowych. „Bogaty punkt” może przybierać różnorodne formy w zależności od sytuacji komunikacyjnej. Może to być konstatacja, że rozmówca używa innego języka – to najłatwiejszy do rozpoznania „bogaty punkt” – po niejasne uczucie, kiedy słyszysz i rozumiesz, co rozmówca mówi, ale nie wiesz, jak to się odnosi do tematu rozmowy. Rozpoznanie „bogatego punktu” zawsze związane jest z kłopotem w komunikowaniu się. Natrafiamy na niego, kiedy podejmujemy rozmowę. Zbudować „bogaty punkt” oznacza, że na skutek gotowości słuchania i zadawania pytań, próśb o wyjaśnienie, określamy poziom różnicy kulturowej. Zasadniczo możemy mówić o „bogatych punktach” na poziomie odmienności tradycji, do których odwołują się rozmówcy, budując komunikat (poziom światopoglądowy), zwyczajów i norm kulturowych (poziom wartościowania) czy zachowania komunikacyjnego (poziom znaczeniowy). Budowanie „bogatego punktu” w rozmowie międzykulturowej wymaga zrozumienia i szacunku wobec innych kultur, gotowości do nauki i adaptacji, a także umiejętności komunikowania się, takich jak aktywne słuchanie i empatia. Przyjęcie takiego podejścia pozwala na tworzenie autentycznych i wartościowych relacji z osobami z różnych kultur.

Interwencja dotyczy uczenia się, jak wykorzystać „bogaty punkt” na rzecz porozumienia i współpracy, a nie traktowania go jako odmienność, która to porozumienie czyni problematycznym. Może być zatem stosowana, gdy nauczyciele doświadczają trudności w porozumiewaniu się z rodzicami uczniów niewynikających z bariery na poziomie językowym, a pojawiających się w efekcie wzajemnego niezrozumienia znaczenia komunikatów związanych bezpośrednio z kulturą pochodzenia rodzica i nauczyciela.

Podstawy naukowe interwencji:

Osiągnięcia edukacyjne dzieci są efektywniejsze, kiedy oba środowiska wychowawcze: rodzina i szkoła podzielają system wartościowania dotyczący wychowania oraz współpracują na rzecz dobra ucznia (Lewowicki, 2019). W sytuacji dzieci z doświadczeniem migracji owa współpraca jest problematyczna o tyle, że odmienność kulturowa może silnie interferować w kontakt rodzica i nauczyciela

(Czerniejewska, 2013). W wielu kulturach – przede wszystkim dalekowschodnich, np. wietnamskiej lub chińskiej – nauczyciele zajmują bardzo wysoką pozycję społeczną. Z tego powodu rodzice nie oczekują, że nauczyciel może chcieć cokolwiek z nimi uzgadniać (Barzykowski, Grzymała-Moszczyńska, 2013). Chęć kontaktu ze strony nauczyciela wywala więc silny stres, a przede wszystkim niezrozumienie sytuacji. Innym powodem braku współpracy może być stereotypowe postrzeganie swojej roli jako rodzica dziecka z doświadczeniem migracji (Barzykowski, Grzymała-Moszczyńska, 2013). Po pierwsze jest to obawa rodziców migrantów przed zaklasyfikowaniem ich dziecka do roli niekompetentnego imigranta, który obniża poziom nauczania przez nieznamość reguł życia społecznego i brak biegłości językowej. Po drugie obawa rodziców przed kontaktem z nauczycielem może również wynikać z przewidywania, że rodzice spotkają się z pouczeniem, negacją ich kompetencji społecznych oraz zaprzeczeniem ich tożsamości społeczno-kulturowej (Paleczny, 2007). Wreszcie trzecia z przyczyn braku kontaktu z rodzicem z doświadczeniem migracji to ograniczona kompetencja językowa. Związany jest z tym wstyd przed wypowiedzianiem się w obecności szerszego grona, konfuzja związana z niemożnością wypowiedzenia się w sposób zgodny z intencją (Matsumoto, Young, 2007).

Trening w zakresie rozwijania umiejętności prowadzenia rozmowy wrażliwej międzykulturowo pozwoli nauczycielowi kompetentnie budować kontakt z rodzicem migrantem, motywować rodziców do podejmowania wysiłku zmiany i integracji ze środowiskiem szkoły. Z drugiej strony, interwencja rozwija w nauczycielu wrażliwość międzykulturową, a konkretnie uczy wychodzenia ze swojej strefy komfortu na rzecz otwartości i uważności na potrzeby komunikacyjne innych. Technika Rozmowy Skoncentrowanej na Rozwiązaniach, zarówno poprzez swoje zasady, jak i sposoby komunikowania się, umożliwia prowadzenie rozmowy w kierunku pożądanej zmiany, uwzględniając odmienności komunikacyjne rozmówców. Otwiera możliwość zlokalizowania i opracowania „bogatego punktu”. Nastawiona jest też na pragmatyzm. Dlatego wspiera rozmówców w zakresie potrzebnej zmiany i integrowania odmiennych potrzeb poprzez niestandardowe i innowacyjne podejście do komunikacyjnych założeń.

Strategia działania:

Strategia działania, w kontekście współpracy nauczyciela z rodzicem dziecka z doświadczeniem migracji, jest skoncentrowana na budowaniu kompetencji w zakresie komunikowania się wrażliwego międzykulturowo i polega na przeprowadzeniu warsztatu dla małej grupy nauczycieli. Jego przebieg zakłada serię regularnych, choć nieobciążających, spotkań w ramach, których omawiane będą następujące kroki i zagadnienia:

1. Spotkanie organizacyjne, określenie zasad pracy w grupie, omówienie programu warsztatu, zbudowanie atmosfery zaufania i atmosfery sprzyjającej wzajemnemu uczeniu się i rozwijaniu kompetencji uczestniczących w warsztacie nauczycieli.
2. Omówienie założeń komunikacji wrażliwej międzykulturowo, zachęcanie nauczycieli do rozwijania ciekawości o odmienności kulturowej rodziców, ćwiczenia w zakresie rozpoznawania „bogatych punktów” oraz rozumienia różnic kulturowych w komunikacji. W ramach spotkań prowadzący może również zachęcać uczestników do innowacyjności w kontaktach i komunikowaniu się z rodzicami przez ćwiczenia trenujące kreatywność i elastyczność w radzeniu sobie z wyzwaniami wynikającymi z różnic kulturowych czy eksperymentowania z niestandardowymi zachowaniami komunikacyjnymi, taki jak komunikatory, tłumacze, słowniki, modelowanie itp.
3. Zaprezentowanie „Karty Samooceny” nauczyciela w komunikacji z rodzicami. Omówienie jej budowy oraz zasad wypełniania. Zapoznanie nauczycieli z zasadami Rozmowy Skoncentrowanej na Rozwiązaniach (PSR). Zachęcenie uczestników warsztatu do wypełnienia „Karty Samooceny” w trakcie zajęć na podstawie jednego z ostatnich spotkań z rodzicem ucznia z doświadczeniem migracji i refleksji nad przebiegiem komunikacji między nauczycielem i uczniem. Wspólna rozmowa o trudnościach i sposobach ich przezwyciężania.
4. W ramach kolejnych spotkań (np. realizowanych raz w miesiącu) nauczyciele uczestniczący w warsztatach wypełniają ponownie „Karty Samooceny” oraz dokonują refleksji nad przebiegiem komunikacji z rodzicami ucznia

z doświadczeniem migracji. Proces ten jest podstawą spotkań i ma na celu zachęcić nauczycieli do regularnej, choć nie obciążającej nadmiernie, autorefleksji. Co więcej, prowadzący w ramach kolejnych spotkań daje okazję nauczycielom do wzajemnego wsparcia w wypracowywaniu wrażliwej międzykulturowo strategii komunikowania się z rodzicami. Poszczególni nauczyciele mają możliwość omówienia na spotkaniach swoich trudności i nieporozumień, uzyskania pomocy w zrozumieniu trudności komunikacyjnych od innych uczestników warsztatu oraz od prowadzącego. W toku kolejnych spotkań nauczyciele tworzą swoisty bank różnych „bogatych punktów” i uczą się, jak wykorzystywać wiedzę o nich w nowych sytuacjach. Dzięki temu uzyskują coraz głębsze zrozumienie sytuacji rodziców migrantów.

W toku spotkań prowadzący stwarza nauczycielom okazję do doskonalenia techniki Rozmowy Skoncentrowanej na Rozwiązaniach (PSR) poprzez wskazywanie lub proponowanie ćwiczeń, które prowokują do tego by wykorzystać różnice kulturowe jako siłę napędową do rozwiązywania problemów, a w szczególności:

- a) stosowania strategii „małych kroków” w rozwiązywaniu problemu i budowaniu porozumienia;
- b) doceniania zasobów rodziców i wykorzystanie ich w procesie zmiany oraz koncentrowania się na mocnych stronach Rodziców i ich doświadczeniach;
- c) rozwijania zainteresowania konkretnymi przypadkami rodziców.

5. Podsumowaniem regularnej ewaluacji nauczycieli jest wypełnianie „Ankiety zmian”. Ma ona pomóc nauczycielowi w planowaniu dalszych działań i rozwoju na podstawie własnych refleksji. Eliminowaniu błędów i doskonaleniu pracy nauczyciela w celu osiągnięcia lepszych wyników w zakresie kontaktowania się z Rodzicem migrantem, służy także prowadzony symultanicznie proces zbierania danych o komunikowaniu się między Nauczycielem a Rodzicem migrantem (P4M5 „Ankieta kontaktu z nauczycielem”). W badaniu biorą udział rodzice uczniów, którzy potencjalnie są w kręgu komunikujących się z nauczycielami uczestniczącymi w warsztatach. Zebrane i pokazane w arkuszu zbiorczym pomiary pobrane na początku i na końcu interwencji są informacją zwrotną obrazu zmian i pogłębienia kompetencji komunikacyjnych nauczyciela. Ankietę na wstępie można zrealizować już po pierwszym

kontakcie rodzica z nauczycielem (np. po wywiadówce, pierwszych konsultacjach lub spotkaniu odbywającym się z inicjatywy rodzica lub nauczyciela). Po otrzymaniu ankiety od rodziców osoba prowadząca warsztaty musi ją zakodować lub opisać, tak by móc potem połączyć dane uzyskane od rodzica z pierwszego i drugiego pomiaru.

Odpowiedzialny za proces gromadzenia danych do „Ankiety kontaktu z nauczycielem” jest prowadzący warsztaty. Pozwoli to na zachowanie zasady anonimowości. Prosi on rodziców o wypełnienie ankiety dwukrotnie. Po raz pierwszy, kiedy interwencja się rozpoczyna. Po raz drugi, kiedy interwencja się kończy. Ważne jest, by w pierwszym badaniu ankieta dostarczona rodzicowi była napisana w jego ojczystym języku. Tak samo można przekazać rodzicowi drugą ankietę (na koniec interwencji), jeśli jest taka potrzeba.

Czas trwania:

Minimalny czas: pół roku (semestr)

Optymalny czas: rok

Monitorowanie i ewaluacja skuteczności:

Ewaluacja skuteczności interwencji odbywa się poprzez ankietę skierowaną do Rodzica przed (najlepiej przetłumaczonej na język rodzica) i po zakończeniu czasu trwania interwencji, oraz wypełnionego przez nauczyciela „Dossier – Ankiety zmian”. Ankieta skierowana do rodziców obrazuje ich zadowolenie z komunikacji z nauczycielem oraz efektywność przekazywanych informacji. Ankieta jest anonimowa, dostępna w języku polskim i ukraińskim (może też być przetłumaczona na dowolny język rodzica w zależności od potrzeb), obejmuje rodziców mających kontakt z nauczycielami biorącymi udział w warsztatach, a dane pozyskuje i analizuje wyłącznie prowadzący warsztaty. „Dossier – Ankieta zmian” obrazuje samoocenę nauczyciela w zakresie rozwijania umiejętności rozmowy wrażliwej międzykulturowo.

Ryzyko/zagrożenia w realizacji:

1. Ryzyko braku możliwości zorganizowania „bogatego punktu” w rozmowie z rodzicem dziecka z doświadczeniem migracji
 - a. Brak orientacji/wiedzy w zakresie różnorodności kulturowej
 - b. Niedostateczne zrozumienie sytuacji społeczno-kulturowej rodzica.
 - c. Opieranie się na stereotypowej wiedzy o kulturze rodzica
2. Enkapsulacja na roli komunikującego się nauczyciela.
 - a. Skupianie się na przekazywaniu informacji bez uwzględniania komunikacji dwustronnej.
 - b. Brak elastyczności i otwartości na nieznane i nieoczywiste znaczenia w rozmowie.
 - c. Niechęć do ryzyka komunikacyjnego, co może zagrozić efektywności uczenia się przez interwencję.
3. Totalna odmowa kontaktu ze strony rodzica
 - a. Możliwość, choć mała, że rodzic całkowicie odmówi kontaktu z nauczycielem.
 - b. Ryzyko ograniczone, ponieważ nie dotyczy wszystkich rodziców dzieci z doświadczeniem migracji.

Załączniki:

1. Załącznik nr 1. Karta Samooceny Komunikacji z Rodzicami
2. Załącznik nr 2. Dossier – Ankieta zmian. Podsumowanie
3. Załącznik nr 3. Ankieta kontaktu z nauczycielem/nauczycielką

Bibliografia:

Agar, M. (1994). *Language shock: Understanding the culture of conversation*. New York, NY: William Morrow.

Barzykowski, K., Grzymała-Moszczyńska, H. (2013). *One są wśród nas. Wybrane zagadnienia diagnozy psychologicznej dzieci i młodzieży w kontekście wielokulturowości oraz wielojęzyczności*. Warszawa: ORE.

Brotto, F., Huber, J. (2014). *Kompetencje międzykulturowe dla wszystkich*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Czerniejewska, I. (2013). *Edukacja wielokulturowa. Działania podejmowane w Polsce*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

Klimkowska, K. (2021). Solution- Focused Approache as a Means of Enhancing Teacher Profesionalism. W: *Lubelski Rocznik Pedagogiczny T. XXXX z. 4*, 11-127. Doi: 10.17951/lrp.2021.40.4.111-127.

Lewowicki, T., (2019). Edukacja między utopią a nieutopijnym światem. Garść refleksji w nawiązaniu do koncepcji trójjedni: rodzina – szkoła – instytucje społeczne. *Studia Paedagogica Ignatiana*, 22(2), 19–34.
DOI: <https://doi.org/10.12775/SPI.2019.2.001>.

Matsumoto, D., Juang, L. (2007). *Psychologia międzykulturowa*. Gdańsk: GWP.

Paleczny, T. (2007). *Interpersonalne stosunki międzykulturowe*. Kraków: UJ.